

TÜRKİYE TARIM ÜRÜNLERİ BAKIMINDAN HALA KENDİ KENDİNE YETERLİ Mİ? DIŞ TİCARET VERİLERİ YOLUYLA BİR ANALİZ

Prof. Dr. Rahmi ÇETİN*

Özet

Türkiye'nin tarımsal ürün ticaretinde yaşadığı dönüşüm dünya ticaretindeki değişime ve işbölümüne paralellik göstermiş ve böylece 1990'lı yılların ortalarından itibaren dış dünyaya daha bağımlı bir hale gelmiştir. Bu çalışmada Türkiye'nin tarımsal ürün bakımından yeterli olup olmadığı Türkiye İstatistik Kurumu tarafından Standart Uluslararası Ticaret Sınıflamasına (SITC) göre tarımsal ürünleri ticareti için üretilen 1990-2017 dönemi yıllık verileri kullanılarak araştırılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular, Türkiye'nin tarım ürünleri bakımından kendi kendine yeterliliğinin sektördeki uluslararası gelişmelere bağlı olarak 1990'lı yıllardan itibaren azaldığını ve 2000'li yıllardan itibaren ise giderek daha fazla dışa bağımlı hale geldiğini göstermektedir. Çalışmadan elde edilen bir diğer önemli sonuç ise, tarımsal ürünler alt gruplar bakımından incelendiğinde, işlenmiş gıda maddeleri ticaretinin genellikle fazla verdiği, ancak tarımsal hammaddeler ticaretinin ise açık verdiğidir.

Anahtar Kelimeler: Tarım Sektörü, Ticaret Dengesi ve Türkiye

IS TURKEY STILL A SELF-SUFFICIENT COUNTRY IN AGRICULTURAL GOODS? AN ANALYSIS WITH FOREIGN TRADE DATA

Prof. Dr. Rahmi ÇETİN

Abstract

The transformation of agricultural goods' trade in Turkey was parallel with the change in world trade and with the international division of labour and thus become more dependent on the outside world since the mid-1990s. The purpose of this study is to investigate whether Turkey is a self-sufficient country in terms of agricultural goods, by using annual agricultural trade data of 1990-2017 period which is produced by Turkish Statistical Office according to the Standard International Trade Classification (SITC). The findings obtained in this study show that, since the early 1990s, the level of Turkey's self-sufficiency in terms of agricultural goods has decreased, depending on the international developments in the sector and since the 2000s it has become more dependent on foreign markets. Another important result emerged from the study is that processed agricultural goods generally have a trade-surplus, while raw agricultural goods have a trade-deficit, when the agricultural goods are examined in terms of sub-groups.

Keywords: Agricultural Sector, Trade Balance and Turkey

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü İrtibat Tel.: +90-344-3001543. E-mail adresi: crahmi@hotmail.com

1. GİRİŞ

Tarım sektörü ve tarım ürünleri ticareti ülkelerin büyüme ve kalkınmasında önemli rol oynayan sanayi mallarının yurtdışından temini için gerekli dövizin temininde önemli katkı sağlaması nedeniyle politikacıların ve akademisyenlerin daima dikkatini çekmiştir. Türkiye'nin 1980 yılından itibaren dış ticaretini serbestleştirmeye başlaması ve 1994 yılında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ile tarım ürünleri ticaretinin liberalleştirilmesi anlaşmasını imzalamasıyla, tarım ürünleri bakımından kendi kendine yeterli ülke olma vasfını yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. 1987 yılından itibaren tarımsal hammaddeler bakımından sürekli dış ticaret açığı veren ülke ekonomisi, ilki 2000 yılında olmak üzere 2017 yılına kadar toplamda 7 kez toplam tarım ürünleri ithalatı ihracatını aşmış, böylece Türkiye tarımsal ürünler bakımından kendi kendine yetersiz ülkeler arasına girmiştir.

Türkiye tarım ürünleri bakımından 2014 yılı cari fiyatları ile 56.9 milyar dolarlık üretim ile dünyada 9. sırada yer alırken, ihracat bakımından 18.4 milyar dolar ile 23. sırada yer almaktadır (DTÖ, 2019). Türkiye'nin üretim ve ihracat açısından göstermiş olduğu bu performans ülkenin gerçekleriyle örtüşmemektedir. Tarımda potansiyelin tam olarak kullanılmasına; arazilerin çok parçalı olması, sulama altyapısının tamamlanamamış olması ve örgütlenmenin etkin bir biçimde yapılamamış olması gibi yapısal sorunlar ile girdi maliyetlerinin yüksek olması ve finansmanın yetersiz olması gibi sorunlar neden olmaktadır. Ayrıca, Türkiye dış dünyaya satmış olduğu ham gıda maddelerini işleyip hazır gıdaya dönüştürmek, coğrafi işaretli ürünlerin sayısını arttırmak, üretimde yeni teknikleri uygulamak ve katma değeri yüksek organik ürünleri üretmek suretiyle bu rakamları çok rahat ikiye, üçe katlayabilecek imkânlarla sahiptir.

Türkiye'nin tarım ürünleri bakımından kendi kendine yeterli olup olmadığını daha net görebilmemiz için tarım ürünlerinin kapsamının net bir şekilde ortaya konması gerekmektedir. Bu bağlamda ülkenin tarım sektöründe dış ticaret performansı değerlendirilirken tarıma dayalı endüstriler (gıda, tekstil, tarımsal girdiler, kâğıt, deri mamülleri, tütün mamülleri vb) analize dahil edilecek olursa, Türkiye'nin tarım ürünlerinde kendi kendine yeterliğinin oldukça yüksek olduğu görülecektir. Eğer tarıma dayalı endüstriler analize katılmayacak olursa, bu kez ülkenin belirli yıllarda kendi kendine yeterliliğinin olmadığı da görülecektir.

Türkiye'nin tarım ürünlerinde yeterliliğine etki eden en önemli gelişmelerden birisi ülkede uygulanan tarımsal destekleme politikalarıdır. 1981 yılından itibaren tarımsal desteklerin kapsamının daraltılması ve milli gelir içindeki payının azaltılmaya başlanması ve 2003 yılından itibaren girdi ve fiyat destekleme yöntemi yerine verilmeye başlanan doğrudan gelir desteklerinin üretime yönlendirilememesi sonucunda arz eksikliği ve arz fazlalığı yaşanan ürünler olmuştur. Bunun sonucunda

tarımsal ithalat kısa sürede hızla artarak ihracat rakamına ulaşmıştır. 2009 yılından itibaren uygulamaya konulan havza bazlı destekleme modeli ile bir yandan üretimde ve verimlilikte artışlar amaçlanırken, diğer yandan dışa bağımlılığın azaltılmasına çalışılmıştır.

Tarım ürünleri bakımından ülkenin kendi kendine yerliliğini dış ticaret verileri yoluyla analiz eden çalışmalarda akademisyenler, genellikle, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan ISIC Rev. 3 verilerini esas almaktadır. Bu sınıflama yönteminde bazı ürünlerin hammadde kısmı tarım sektörü içinde görünürken, işlenmiş hali tarım dışı sektörlerde yer alabilmektedir. Böyle bakıldığında, ISIC Rev. 3'ten hareketle tarımsal dış ticaret verilerinin sağlıklı sonuç vermeyeceği ortaya çıkmaktadır. Bu eksikliği giderebilmenin tek yolu SITC Rev. 3 verilerinin dikkate alınmasıdır. Bu yöntemin ISIC Rev. 3'e göre iki avantajı söz konusudur. İlki, ISIC'ta tarım sektörü içinde yer almayan tarım ürünlerinin tarım sektörü içine alınmasına olanak sağlamasıdır. İkincisi, tarımsal dış ticareti, tarımsal hammadde ve işlenmiş gıda maddeleri olmak üzere iki ana gruba ayırması ve böylece tarımsal dış ticarete olası yapısal dönüşümleri görme imkânı vermesidir. Bu nedenle, 1990-2017 dönemi için Türkiye'nin tarımsal dış ticaretinin analizinin yapıldığı bu çalışmada TÜİK tarafından yıllık olarak yayınlanan SITC Rev. 3 verileri kullanılacaktır.

Çalışmanın ikinci kısmında Türkiye'nin tarım ürünleri ticaretinde gösterdiği performansı ve bunun yanı sıra tarımda kendi kendine yeterliliği konusunu inceleyen akademik çalışmaların özeti sunulacaktır. Üçüncü kısımda, SITC verileri kullanılarak 1990-2017 dönemi için Türkiye'nin tarım ürünleri ticaret performansı ve kendi kendine yeterlilik durumu sektörel düzeyde incelenecektir. Dördüncü kısımda ise sonuç ve genel değerlendirmeler yer alacaktır.

2. Literatür Taraması

Tarım sektörünün Türkiye'nin dış ticareti açısından yerini ve önemini açıklayan çok sayıda ampirik çalışma olmasına karşın ülkenin tarım sektörü içerisinde hangi grup mallarda üstünlüğe veya dezavantaja sahip olduğunu araştıran yeterli sayıda çalışma bulunmamaktadır. Ay ve Yapar (2005), DTÖ Tarım Anlaşmasının Türkiye'nin tarım politikaları ve tarımsal ticareti üzerindeki etkilerini 1980-2003 dönemi verilerini kullanarak araştırmışlardır. Çalışmada DTÖ Tarım Anlaşması taahhütlerinin uygulanmaya başladığı 1995 yılından itibaren tarımsal ürünler ticareti açık vermeye başlamıştır.

Aydın (2009) ISIC Rev. 3 sınıflamasına göre hesaplanan tarımsal ticaret verilerini kullanarak 1979-2008 dönemi için yaptığı analizde tarım ve hayvancılık sektörünün 2000'li yıllara kadar dış ticarete daima fazla verdiğini, takip eden

yıllarda ise ithalattaki hızlı artışa bağlı olarak dış ticaret açığının normalleştiği sonucuna ulaşmıştır. Ancak ISIC Rev. 3 de tarımla ilgili 5 başlık (tarım ve hayvancılık, ormancılık, balıkçılık, gıda ve içecekler ve tütün ürünler) dikkate alındığında dış ticarete açığın söz konusu olmadığı görülmektedir. Yazar, tarımda yapısal dönüşümü tespit etmek için ise SITC Rev. 3 verilerini kullanmış ve buradan tarımsal hammaddeler dış ticaretinin 1987 yılından itibaren sürekli açık verdiği, gıda maddelerinin ise fazla vermeye devam ettiği sonucuna ulaşmıştır. Tarımsal hammaddeler ithalatının %70'lik kısmını dokuma elyafı ve artıkları ile ham kauçuktan oluşurken, gıda maddeleri ihracatının %60'lık kısmını meyve ve sebzeler ile hububat ve hububat ürünlerinden oluşmaktadır.

Yağcıoğlu (2015), çalışmasında 1980-2014 dönemi dış ticaret verilerini kullanarak Türkiye'nin tarımsal ürün dış ticaretindeki gelişmeleri incelemiştir. 1980 yılında başlatılan ihracata dönük büyüme stratejisinin etkisi ile 2000 yılına kadar düşük hızda artış gösteren tarım ürünleri dış ticareti 2000 yılından itibaren yüksek hızla büyüme trendine girmiştir. Dış ticarete ithalatta yaşanan daha yüksek orandaki büyüme 1990'lı yılların ortalarından itibaren ithalatın ihracattan daha yüksek olduğu yılların yaşanmasına neden olmuştur. Tarım ürünleri dış ticaretinin yapısı incelendiğinde ihracatın %95'i gıda maddelerinden %5'i tarımsal hammaddelerden oluşurken, ithalatın %66'sı gıda maddelerinden geri kalan kısmı ise tarımsal hammaddelerden oluşmaktadır. Son olarak, yüksek miktarda ihracatı yapılan bazı işlenmiş tarımsal ürünlerde hammadde açısından ithalata bağımlılıkta yüksektir. Örneğin, yaklaşık 1.4 milyar ABD Doları değerindeki un ve makarna ihracatı için buğdayı; yaklaşık 800 milyon dolar değerindeki yumurta ve tavuk eti ihracatı için yem maddeleri olan soya fasulyesi, vitamin ve minerallerini ithal etmek gerekmektedir.

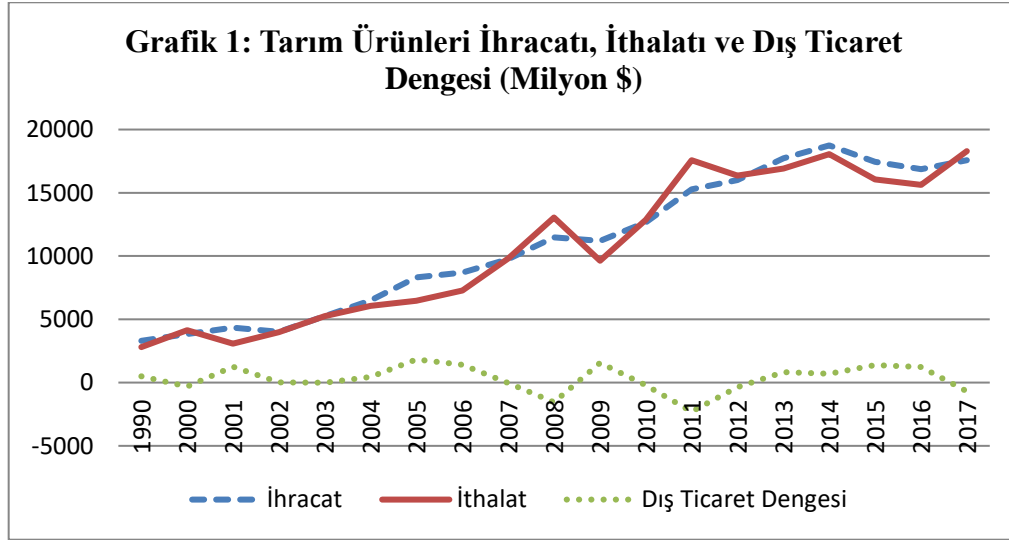
Türkiye İhracatçılar Meclisinin (2016) raporunda 2014 yılı dış ticaret verileri kullanarak yapılan bir araştırmada tarım sektörünün dış ticarete katkısı ele alınırken tarım ürünleri işlenmemiş, az işlenmiş ve çok işlenmiş olmak üzere 3 farklı kategoriye ayrılmıştır. Buna göre tarıma dayalı ürünlerin toplam ihracat ve ithalata katkısı işlenmemiş ve az işlenmiş ürünlerde 13,7 ve 16,8 milyar dolar iken, bu rakamlar çok işlenmiş ürünlerde 36,3 ve 17,2 milyar dolardır (TİM, 2016, Tablo 7.2 ve 7.3). Buradan Türkiye'nin işlenmemiş ve az işlenmiş ürünlerde dış ticaret açığının bulunduğu, yani ülkemizin kendi kendine yetersiz olduğu görülürken, çok işlenmiş ürünlerde ise oldukça yüksek miktarda dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir.

Aydın ve Aydın (2018) yaptıkları çalışmada 1996-2017 döneminde tarım ürünleri ticaretini ISIC Rev. 3 verilerine göre incelemişler ve Türkiye'nin tarım ürünleri ticaretinde 2010 yılı hariç daima dış ticaret fazlası verdiğini tespit etmişlerdir. Yazarlar, tarımsal dış ticarete yapısal dönüşümü analiz etmek için ise SITC Rev. 3 verilerini kullanmışlar ve buradan tarımsal dış ticarete ikili bir yapının

oluşturduğu sonucuna varmışlardır. Buna göre, tarımsal hammaddeler dış ticareti 1987 yılından itibaren sürekli açık verirken, işlenmiş gıda maddeleri dış ticareti fazla vermeye devam etmiştir.

3. Tarımsal Dış Ticarete Gelişmeler

Ele alınan 1990-2017 döneminde tarım sektörünün Türkiye'nin GSMH'daki payı azalmaya devam etse de ihracat ve ithalat değerleri, genel olarak, artış göstermiş ve böylece ülkenin toplam dış ticaretindeki payını korumayı başarabilmiştir. Hızla artan nüfusa ve iç talebe (ülkeye konaklamak üzere gelen yabancı turistlerin tarım ürünleri tüketimi) rağmen DTÖ'nün tarım ürünleri ticaretindeki engelleri kaldırmak suretiyle gelişmekte olan ülkeler lehine oluşturduğu olumlu hava, Türkiye'nin tarım ürünleri ihracatını 2003 yılında 5 milyar ABD Doları seviyesinden 3.7 kat artırarak 2014 yılında 18.7 milyar ABD Doları seviyesine yükseltmiştir. Ancak aynı dönemde ithalatta da benzer bir gelişme izlenmiş, hatta bazı yıllarda Grafik 1'den görüleceği üzere ithalatın ihracatı aştığı da görülmüştür. Tarım ürünleri ticaretini toptan ele aldığımızda Türkiye'nin genelde kendi kendine yeterli bir ülke olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Acaba tarım ürünlerini belli kategorilere ayırdığımızda bu kendi kendine yeterlilik durumu nasıl bir değişiklik arz edecek? Bu sorunun cevabını bu bölümde bulmaya çalışacağız.

Tarım ürünlerini sınıflandırmada üç farklı yöntem bulunmakla birlikte biz burada tarımsal dış ticarete yapısal dönüşümün ortaya çıkarılmasına olanak sağlaması ve analizlerde çok sık kullanılması sebebiyle SITC sınıflandırmasını tercih etmekteyiz. SITC Rev. 3'de toplam tarım ürünleri dış ticareti, tarımsal hammadde ve işlenmiş gıda maddeleri olmak üzere iki grupta toplanabilmekte ve bu ayırım, dış ticarete ağırlıklı yapının belirlenmesi, tarımsal dış ticarete yapısal dönüşümün analizinin yapılabilmesini kolaylaştırmaktadır. Bu bölümde ilk olarak toplam tarım

ürünleri ticaretinde bu iki grubun ağırlığı ve tarımsal ticaretteki yapısal dönüşümü incelenecek, ardından bu iki grubun alt gruplarındaki gelişmeler ele alınacaktır.

Tablo 1: Gıda Maddeleri ve Tarımsal Hammadde Dış Ticareti (Milyon \$)

	Gıda Maddeleri İhracatı	Tarımsal Hammadde İhracatı	Gıda Maddeleri İthalatı	Tarımsal Hammadde İthalatı	Gıda Mad. İhracatının İthalatı Karşılama Oranı	Tarımsal Ham. İhracatının İthalatı Karşılama Oranı
1990	2,906	394	1,856	950	1.56	0.15
2000	3,521	311	2,128	2,005	1.65	0.21
2001	3,997	347	1,487	1,592	2.69	0.18
2002	3,620	383	1,903	2,078	1.90	0.21
2003	4,735	521	2,791	2,474	1.70	0.20
2004	5.892	609	3,090	2,969	1.90	0.18
2005	7,714	595	3,284	3,196	2.35	0.18
2006	7,932	702	3,486	3,800	2.27	0.16
2007	9,007	762	5,167	4,645	1.74	0.17
2008	10,704	768	8,502	4,535	1.26	0.17
2009	10582	607	6,104	3,520	1.74	0.14
2010	11878	795	7,412	5,467	1.60	0.15
2011	14,209	1,071	10,653	6,921	1.33	0.16
2012	15,033	967	10,420	5,950	1.44	0.16
2013	16,749	990	10,830	6,084	1.55	0.17
2014	17,747	999	12,047	6,011	1.47	0.17
2015	16,562	882	10,891	5,170	1.52	0.17
2016	16,004	852	10,699	4,939	1.49	0.16
2017	16,650	937	12,345	5,947	1.35	0.15

Not: Ticaret rakamları OECD ve TÜİK veri tabanlarından alınan ham verilerden hesaplanmıştır.

Tablo 1'deki veriler incelendiğinde, 2000 yılında 3,5 milyar ABD Doları seviyesinde olan gıda maddeleri ihracatı yaklaşık 5 kat artarak 2014 yılında 17.7 milyar dolara yükselirken, aynı dönemde tarımsal hammadde ihracatı 311 milyon ABD Dolarından 3 kat artarak 999 milyon dolara ulaşmıştır. Bu tarihten sonraki iki yılda ise tarım ürünleri ihracatında dolar bazında görülen azalma ABD Dolarının Türk Lirası karşısında aşırı değerlenmesine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Yukarıdaki tablonun ilk iki sütununda verilen ihracat rakamlarından, tarım ürünleri ihracatının yoğunluklu olarak gıda maddelerinden oluştuğu gözlenmektedir. Ayrıca, 2003 yılından itibaren gıda maddeleri ihracatı tarımsal hammadde ihracatından daha hızlı bir biçimde artış göstermiş ve böylece gıda maddeleri ihracatının toplam tarım ürünleri ihracatındaki payı 2000'de % 92'den 2017'de %94'e yükselmiştir.

1990 yılında tarımsal hammadde ithalatı gıda maddeleri ithalatının ancak yarısı iken, 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü ile yapılan Tarım Anlaşması sonrasında on yıllık süre zarfında eşit dilimler halinde tarım ürünlerinin tamamında gümrüklerin

ortalama %24 oranında azaltılmasının da etkisiyle tarımsal hammadde ithalatı hızla artarak ilk defa 2001 yılında gıda maddeleri ithalatının üzerine çıkmış ve bu durum 2006 yılına kadar devam etmiştir. 2000’li yılların başlarından 2006 yılına kadar nispeten yavaş bir artış gösteren tarımsal ürün ithalatı 2007-2011 yılları arasında gıda maddelerinde %205’lik, tarımsal hammadde ithalatında ise %82’lik olmak üzere yüksek artışlar kaydedilmiştir. Son olarak, 2012-2016 döneminde gıda maddeleri ithalatında hiçbir değişme görülmezken tarımsal hammadde ithalatında 2014 yılından itibaren kurlardaki artışa bağlı olarak bir miktar azalma da yaşanmıştır.

Tablo 1’in son iki sütunundaki veriler bize Türkiye’nin tarım ürünleri bakımından kendi kendine yeterli olup olmadığını, diğer bir ifade ile tarım ürünleri ihracatının ithalatını karşılama oranını göstermektedir. Genel olarak, Türkiye’nin tarım ürünleri üretimi tüketimini karşılamakla beraber, bu yeterliliğin gücü zaman içerisinde değişim göstermektedir. Ancak, veriler iki alt grupta tasnif edildiğinde bunlardan ilkinin teşkil eden gıda maddeleri bakımından ülkenin kendi kendine yeterli olduğu, ikinci alt grupta yer alan tarımsal hammaddeler bakımından ise yetersiz olduğu görülecektir. Gıda maddeleri ihracatının ithalatı karşılama oranı 2000’li yılların ilk yarısında yaklaşık iki katına kadar çıktıktan sonra tekrar bir buçuk katın altına düşmüştür. Diğer yandan tarımsal hammadde ihracatının ithalatını karşılama oranı daima 0.14 ile 0.21 aralığında seyretmiştir.

3.1. Tarımsal Hammadde Dış Ticaretindeki Gelişmeler

Ana gruplar olarak ortaya çıkan bu gelişmelerin alt gruplar (sektörler) itibariyle yapısındaki değişimin analizi biraz daha anlamlı hale getirmektedir. Bu nedenle, ilk olarak, tarımsal hammaddelerin alt grubu içerisinde yer alan sektör ya da ürünlerin ticaretinde meydana gelen değişimler ve bu değişimlerin nedenleri incelenecektir. Tarımsal hammadde başlıklı ana grubun altında yer alan sektörler; işlenmemiş deri, kösele ve kürk (21), ham kauçuk (23), mantar, odun ve kereste (24), kağıt hamuru ve kullanılmış kağıt (25) ve dokuma elyafı ve bunların artıklarından (26) oluşmaktadır.

Tablo 2: Tarımsal Hammadde Dış Ticaretinin Alt Sektörlere Göre Dağılımı (Milyon \$)

	1990	1995	2000	2005	2010	2017
Tar. ham. ihracatı	394.3	315.7	312.5	594.8	795.2	937.6
Tar. ham. ithalatı	951.7	1,995	2,022	3,196	5,467	5,947
Ticaret dengesi	-557.4	-1,679	-1,709	-2,601	-4,672	-5,009
Alt Sektörler						
Dokuma ely. ve artıkları ihracatı	276.6	169.5	195.6	435.8	566.4	641.3
Dokuma ely. ve artıkları ithalatı	488.1	832.5	1,117	1,642	2,949	3,074
Ticaret dengesi	-211.5	-663	-921.4	-1,206	-2,332	-2,433
Ham kauçuk	6.6	15.1	9.7	7.2	35.2	45.2

ihracatı						
Ham kauçuk ithalatı	90.6	241.4	160.6	445.8	1,016	990.9
Ticaret dengesi	-94.6	-226.3	-150.9	-438.6	-980.8	-945.7
Kağ. ham. ve kul. kağıt ihracatı	0.2	1.5	0.6	0.9	14.6	21.8
Kağ. ham. ve kul. kağıt ithalatı	80.1	246.0	238.1	278	545.0	949.6
Ticaret dengesi	-79.9	-244.5	-237.5	-277.1	-530.4	-927.8
Mantar, odun ve kereste ihracatı	18.5	26.6	16.5	25.2	27.8	27.9
Mantar, odun ve kereste ithalatı	131.8	145.2	361.5	462.1	740.7	529.8
Ticaret dengesi	-113.3	-118.6	345.0	-436.9	-712.9	-501.9
İşl. deri, kösele ve kürk ihracatı	0.8	3.6	26.4	24.6	5.5	2.6
İşl. deri, kösele ve kürk ithalatı	129.2	464.3	224.6	293.3	225.9	112.8
Ticaret dengesi	-128.4	-460.7	-198.2	-268.7	-220.4	-110.2
B.Y.B. hay. ve bitki. hammadde ihracatı	91.4	99.4	63.6	100.9	132.3	198.8
B.Y.B. hay. ve bitki. hammadde ithalatı	31.7	65.4	98.9	174.3	269.0	345.8
Ticaret dengesi	59.7	34.0	-35.3	-73.4	-136.7	-147.0

Not: Burada kullanılan tüm veriler TÜİK'in resmi web sitesinden alınmıştır. Standart Uluslararası Ticaret Sınıflamasına (SITC Rev. 3) göre hazırlanan veriler kullanılmıştır.

Yukarıdaki tabloda Türkiye'de tarımsal hammaddenin alt sektörleri bağlamında dış ticaretindeki gelişmeler görülmektedir. Ele alınan inceleme dönemi içerisinde (1990-2017) tarımsal hammadde ithalatında en büyük payı (yaklaşık %50) dokuma elyafları ve bunların artıkları oluştururken ikinci ve üçüncü sırayı dönem dönem değişmekle birlikte ham kauçuk ve kağıt hamuru ve kullanılmış kağıt sektörleri almaktadır. Dokuma elyafları alt grubunda gerçekleştirilen ithalatın yüksek olmasının sebebi Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı ikinci sektör olan hazır giyim ve konfeksiyon sanayisine hammadde tedarik etmesinden kaynaklanmaktadır (İTKİP, 2016: 53). Başta dokuma elyafları olmak üzere birçok tarımsal hammadde ithalatında 1990 yılından 1995 yılına gelindiğinde 3 katı aşan bir artış görülmektedir. Bu artışların iki sebebinin olduğu tahmin edilmektedir; bunlardan ilki bu hammaddeleri işleyip tekrardan yurt dışına mamül mal olarak satılmasına yol açan sektörlerin hızlı büyümesi, ikincisi ise DTÖ ile tarım ürünleri konusunda varılan ticaret anlaşmasıdır.

1995 yılından 2000 yılına kadar olan dönemde ana grup olarak tarımsal hammadde ihracat ve ithalatında neredeyse hiçbir artış görülmezken, tarımsal hammadde ithalatının alt grupları bakımından durum biraz farklılık göstermektedir. Tablodan görüldüğü üzere, bu dönemde dokuma elyafları ve mantar, odun ve kereste

ithalatı sırasıyla %34.2 ve %149'lük artış gösterirken, ham kauçuk ve işlenmemiş deri, kösele ve kürk ithalatı sırasıyla %33.6 ve %51,7'lik azalma göstermiştir. İthalattaki gelişmelere paralel olarak, aynı dönemde, bu sektörlerin dış ticaret dengelerinde de büyük değişimler yaşanmıştır. Dokuma elyafı, mantar, odun ve kereste sektörlerinde dış ticaret açığı artarken, ham kauçuk, işlenmemiş deri, kösele ve kürk sektörlerinde dış ticaret açığı azalmıştır.

1990-2000 döneminden farklı olarak 2000-2010 döneminde genel olarak bir yandan ithalat artarken, diğer yandan ihracatta da önemli bir artış kaydedilmiştir. Tarımsal hammadde ihracatı yıllık ortalama %15.4'lük bir artışla 312 milyon ABD Dolarından 795 milyon ABD Dolarına çıkarken, tarımsal hammadde ithalatı da yıllık ortalama %17'lik bir artışla 2.022 milyon ABD Dolarından 5,467 milyon ABD Dolarına ulaşmıştır. Böylece, toplam tarımsal hammadde ihracatı ile ithalatı arasındaki fark da 1,709 milyon ABD Dolarından 4,672 milyon ABD Dolarına yükselerek yeni bir tarihi rekora imza atmıştır. Bu artışların hangi alt gruplardan geldiğini araştırarak olursak, karşımıza çok ilginç bilgilerin çıktığını görürüz. İlk olarak, hem ihracat tarafında (toplam ihracatın %70'inden fazlasını) hem de ithalat tarafında (toplam ithalatın %50'den fazlasını) ilk sırayı dokuma elyafları alt sektörünün aldığı görülmektedir. İkinci olarak, ithalat artışı en çok ham kauçuk alt sektöründe yaşanmış ve ikinci en yüksek ithalat yapılan sektör konumuna yükselmiştir. Ham kauçuk ithalatı yıllık ortalama %53'lük bir artışla 2000 yılında 161 milyon ABD dolarından 2010 yılında 1,016 milyon ABD dolara ulaşmıştır. Hammadde bakımından tamamen dışa bağımlı olan Türkiye kauçuk sektörü, ithal ettiği hammaddeyi birçok alanda (örneğin, otomobil lastiği, ayakkabı tabanı vb) mamül ürünlere çevirip katma değer yaratarak yurt dışına ihraç etmektedir. Bunlara ilave olarak, ham kauçuğun işlenerek mamül mal haline getirilmesi ve sonrasında yurt dışına ihracatından 2017 yılında 2.355 milyon ABD Doları elde edilmiştir (PAGEV, 2017: 8).

Son olarak, Tablo 2'nin son sütununda yer alan 2017 yılı ticaret verilerine bir göz atacak olursak, tarımsal hammadde ticaretinde, genel olarak, 2010 yılına göre fazla bir değişikliğin yaşanmadığı görülmektedir. Dış ticaret açığındaki büyüme trendinin yavaşlamasında en temel sebeplerden birisi 2014'den itibaren hızla yükselen döviz kurlarıdır. Ancak alt sektör gruplarının verilerini dikkatle incelediğimizde, bazı alt sektörlerin ticaret performanslarında önemli değişimlerin olduğu gözlenmektedir. Toplamda 6 alt sektör grubundan birinde dış ticaret açığının ciddi oranda arttığı (kağıt hamuru ve kullanılmış kağıt), ikisinde ciddi oranda azaldığı (mantar, odun ve kereste ile işlenmemiş deri, kösele ve kürk) kaydedilirken, geri kalan üçünde ise fazla bir değişikliğin olmadığı görülmüştür.

3.2. Gıda Maddeleri Dış Ticaretindeki Gelişmeler

Gıda sanayi, tarımsal hammaddeyi, çeşitli hazırlama, işleme, muhafaza ve ambalajlama teknikleri ile daha dayanıklı ve tüketime hazır duruma getiren bir sanayi kolu (Eker, 108: 2005) ya da tarım sektöründen sağladığı bitkisel ve hayvansal hammaddeleri, uyguladığı bir veya daha fazla işleme raf ömrü uzun ve tüketime hazır ürünlere dönüştüren bir imalat sanayi kolu olarak tanımlanmaktadır. Bu başlık altında işlenmiş gıda maddelerinin alt grubu içerisinde yer alan ürünlerin dış ticaretinde meydana gelen değişimler ve bu değişimlerin nedenleri incelenecektir. Gıda maddeleri başlıklı ana grubun içerisinde on altı adet alt sektör ya da ürün yer almakta, burada ise bunlardan sekizi ele alınmaktadır. Bu sektörler; meyve ve sebzeler (5), şeker ve şeker ürünleri (5), hububat ve hububat ürünleri (4), tütün ve tütün mamülleri (12), kahve, çay, kakao ve baharat ve ürünleri (7), balık ve diğer deniz ürünleri (3), bitkisel sıvı yağlar ve fraksiyonları (42) ve hayvanlar için gıda maddeleri (41)'dir.

Tablo 2: Gıda Maddeleri Dış Ticaretinin Alt Sektörlere Göre Dağılımı (Milyon \$)

	1990	1995	2000	2005	2010	2017
Gıda mad. ihracatı	2,905	4,123	3,542	7,714	11,867	16,650
Gıda mad. ithalatı	1,861	2,791	2,133	3,284	7,412	12,314
Ticaret dengesi	1,044	1,332	1,409	4,430	4,455	4,336
Meyve ve sebze ihracatı	1,735	2,178	1,816	4,373	6,152	6,869
Meyve ve sebze ithalatı	54.8	88.0	193.0	284.1	757.3	1.311
Ticaret dengesi	1.680	2.090	1.623	4.146	5.395	5.558
Şeker ve şeker ürünleri ihracatı	26.0	197.1	238.7	211.4	395.5	611.5
Şeker ve şeker ürünleri ithalatı	300.7	202.8	15.6	45.9	52.9	208.6
Ticaret dengesi	-274.6	-5.7	223.1	165.5	342.6	402.9
Hub. ve hububat ürünleri ihracatı	74.5	440.7	406.0	891.8	1,782	2,868
Hub. ve hububat ürünleri ithalatı	564.3	462.1	408.2	226.3	1,169	1,881
Ticaret dengesi	-489.8	-21.4	-2.2	665.5	613.0	987
Tütün ve tütün mamülleri ihracatı	442.3	381.4	491.4	590.0	697.0	946.2
Tütün ve tütün mamülleri ithalatı	337.2	159.9	350.7	275.5	368.2	529.3
Ticaret dengesi	105.1	221.5	140.7	314.5	328.8	416.9
Kahve, çay, kakao, bah. ve ürünleri ihracatı	80.5	125.6	139.6	309.3	537.8	719.6
Kahve, çay, kakao, bah. ve	38.7	102.3	124.0	275.4	519.7	966.7

ürünleri ithalatı						
Ticaret dengesi	41.8	23.3	15.6	33.9	18.1	-247.1
Balık ve diğer deniz ürünleri ihracatı	68.5	85.0	88.6	243.2	340.0	850.4
Balık ve diğer deniz ürünleri ithalatı	9.5	36.2	37.3	69.2	137.0	229.9
Ticaret dengesi	59.0	48.8	51.3	174.0	203.0	620.5
Bitkisel sıvı yağlar ve frak. ihracatı	123.3	204.3	72.4	358.8	215.4	864.1
Bitkisel sıvı yağlar ve frak. ithalatı	259.1	537.1	291.6	626.1	794.2	1.270
Ticaret dengesi	-135.8	-332.8	-219.2	-267.3	-578.8	-405.9
Hayvan için gıda madde ihracatı	5.8	10.1	10.4	17.5	31.1	188.2
Hayvan için gıda madde ithalatı	52.6	101.0	206.6	341.4	741.3	1.578
Ticaret dengesi	-46.8	-90.9	-196.2	-323.9	-710.2	-1,390

Not: Burada kullanılan tüm veriler TÜİK'in resmi web sitesinden alınmıştır. Standart Uluslararası Ticaret Sınıflamasına (SITC Rev. 3) göre hazırlanan veriler kullanılmıştır.

Tablo 2'de, Türkiye'de gıda maddelerinin dış ticaret verileri alt sektörler ve seçilmiş bazı yıllar itibariyle verilmiştir. Ele alınan inceleme döneminde (1990-2017) gıda maddeleri ihracatı içerisinde en büyük payı (toplam gıda maddeleri ihracatının %40-%60'ı) meyve ve sebze ürünleri alırken, onu %10-%15 arası payla hububat ve hububat ürünleri takip etmektedir. İthalat verilerine baktığımızda ise, tüm dönem boyunca hiçbir alt sektör grubunun ithalatta önemli bir ağırlığa sahip olmadığı, ancak %15-%30 arası payla hububat ve hububat ürünlerinin ilk sırayı aldığı, %10-%20 arası payla bitkisel sıvı yağlar ve fraksiyonlarının ise ikinci sırayı aldığı görülmektedir. Meyve ve sebze ihracatının değeri 2000 yılında yaklaşık 2 milyar ABD Dolarından 2005 yılında iki kat artarak 4 milyar ABD Dolarına, 2010 yılında ise 6 milyar seviyelerine ulaşmıştır. Meyve ve sebze ihracatının toplam gıda ürünleri ihracatı içerisinde en büyük paya sahip olmasının temel nedeni yurtdışında bu ürünler için iyi bir pazarın bulunmasıdır (Aydın, 2009: 27). Meyvede ihracatın en yoğun olduğu ürünler kayısı, kiraz ve fındık iken sebze de en yoğun ticaretin yapıldığı ürünler biber, hıyar ve karpuzdur. Örneğin, Türk fındığı birçok Avrupa ülkesinde çikolata hammaddesi olarak rağbet görmekte ve yılda 1 milyar ABD Dolarının üzerinde döviz kazandırmaktadır (Aydın, 2009: 27).

Tarım ürünleri dış ticareti bakımından meyve ve sebze sektöründen sonra ikinci sırada önem arz eden hububat ve hububat ürünleri sektöründe ihracat ve ithalat rakamları 2005 yılından itibaren hızlı bir yükseliş trendine girmiştir. İhracat 2005 yılında 891 milyon ABD Dolarından iki kat artarak 2010 yılında 1.8 milyar ABD

Dolarına ve ardından 2017 yılında ise 2.8 milyara yükselmiştir. 2006 yılında 240 bin ton buğday ithal edilirken, bu rakam 2007 yılında yaklaşık 9 kat artarak 2.1 milyon tona ve ardından 2014 yılında ise 5.3 milyon tona ulaşmıştır (Orta Anadolu İhracatçı Birlikleri, 2010: 19; TMO, 2019: 27). 2014 yılında ithal edilen buğday karşılığında ödenen döviz miktarı 1,5 milyar ABD Dolarını aşmıştır. Buğday ithalatındaki bu hızlı artış dâhilde işleme rejimi kapsamında yurt dışından ithal edilen buğdayın un, bulgur, makarna ve bisküvi gibi mamül ürünlere çevrildikten sonra yine yurt dışına satılması nedeniyle ihracatı önemli oranda artırmıştır (TMO, 2018: 23). Böylece, 2000 yılına kadar daima dış ticaret açığı veren sektör bu tarihten itibaren dış ticaret fazlası vermeye başlamış ve aynı zamanda gıda maddeleri ihracatı içerisindeki payını da yükseltmiştir.

Meyve ve sebze ve hububat sektörlerinden sonra ihracat bakımından üçüncü sırada yer alan tütün ve tütün mamülleri sektöründe tütün üretimi ve ihracatı, 2001 yılında IMF'nin baskıları ile çıkarılan tütün yasası sebebiyle azalırken, bunun yerine sigara üretimi ve ihracatı, artan tütün ithalatına bağlı olarak, 2011 yılından itibaren hızla artmaya başlamıştır. Tütün yasasına bağlı olarak sigara üretiminde kullanılan yerli tütün miktarı 2003 yılında 46 bin tondan (%42) 2016 yılında 15.5 bin tona (%13.3) gerilerken, yabancı tütün miktarı ise aynı dönemde 63.3 bin tondan (%58) 116 bin tona (%87) yükselmiştir. Tütün ve tütün mamülleri ithalat verilerine bakacak olursak, sigara ithalatının 1984 yılında serbest bırakılmasından sonra tütün ve tütün mamülleri ithalatı hızla yükselerek 1990 yılında 337 milyon ABD Dolarına ve gıda maddeleri ithalatı içerisindeki payı da %18'lere kadar yükselmiştir. 2000'li yılların ortalarına kadar geçen on beş yıllık süre boyunca ekonomideki durgunluklara bağlı olarak sektörde ithalat aynı seviyeyi koruduktan sonra yabancı ortaklı büyük firmaların yurtiçinde sigara üretiminde yoğunlaşması sonucunda ithalat mutlak olarak yavaş yavaş artmaya başlamıştır. Ancak sektörün ithalatının gıda maddeleri ithalatı içerisindeki payı azalarak 2005 yılında %8.3'den 2017 yılında %4'ler seviyesine kadar inmiştir.

Son olarak hayvanlar için gıda maddeleri dış ticaretindeki gelişmelere bakacak olursak, sektörün ithalatı ele alınan dönemde yıllık ortalama %10'un üzerinde artış göstermiştir. Sektördeki ithalatın yüksek oranda artmasının en önemli nedeni kanatlı hayvancılık sektörü olarak görünmektedir. Ülkemizde yıllık cirosu yaklaşık 3 milyar ABD Dolarını bulan kanatlı sektörünün kullandığı yem ham maddelerin başında mısır ve soya küspesi daha sonra da balık unu gelmektedir (Aydın, 2009: 31). Türkiye söz konusu ham maddeler ile yem katkı maddeleri bakımından dışa bağımlı durumdadır. Toplam kanatlı yemleri içinde ithal hammaddelerin payı yaklaşık olarak %75'ler düzeyindedir. Ayrıca; bu yemler içinde katkı maddeleri olarak adlandırılan vitamin, mineral vb. ürünler bakımından ise tamamen dışa bağımlı durumdadır (Erdogdu ve İlkdoğan, 2004: 109).

4. Sonuç ve Değerlendirmeler

Bu çalışmada Türkiye'nin 1990-2017 dönemi tarım ürünleri dış ticareti ve kendi kendine yeterliliği SITC Rev. 3 sınıflandırmasına dayalı veriler yardımıyla incelenmiştir. Türkiye, 1994 yılında DTÖ ile tarım ürünleri ticareti anlaşması yapılmasına kadar olan dönemde tarım ürünleri bakımından kendi kendine yeterliliği oldukça yüksek ve üretim fazlasını yurtdışına satarak döviz geliri elde eden bir ülke konumundaydı. Ancak bu tarihten daha önce 1987 yılından itibaren tarım ürünleri ticaretinde var olan karşılaştırmalı üstünlük yavaş yavaş kaybedilirken, aynı zamanda üstünlüğün kapsamında da bir daralma yaşanmıştır. Daha açık bir ifadeyle, ülke gıda maddelerinde karşılaştırmalı üstünlüğünü korurken, tarımsal hammaddeler bakımından kendi kendine yetersiz duruma düşmüştür.

Çalışmada ele alınan 1990-2017 döneminde, Türkiye'nin gıda maddeleri grubunda dış ticaret fazlası ve tarımsal hammadde grubunda ise dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Tarımsal hammadde grubunda toplam ithalatın ve dış ticaret açığının yaklaşık %50'sinin dokuma elyafları ve artıklarından oluştuğu görülmektedir. Bu sektörde ithalatın çok yüksek olmasının sebebi Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı ikinci sektör olan hazır giyim ve konfeksiyon sanayisine hammadde tedarik etmesinden kaynaklanmaktadır. Gıda maddeleri grubunda toplam ihracatın yarısından fazlasının ve dış ticaret fazlasının tamamının veya daha fazlasının meyve ve sebzelerden oluştuğu görülmektedir. Meyve ve sebze ihracatının toplam gıda maddeleri ihracatı içerisinde en büyük paya sahip olmasının temel nedeni yurtdışında bu ürünler için iyi bir pazarın bulunmasıdır.

Türkiye'nin ihracatını ikiye, üçe katlaması ve ithalatını da azaltması için girdi maliyetlerini düşürmesi ve verimliliği arttırması gerekmektedir. Bunun için tarım arazilerinin toplulaştırılmasının hızla tamamlanması, sulanamayan arazilerin tamamının sulanabilir hale getirilmesi, mera ve çayırılık alanların korunması ve arttırılması, yerli tohum ve yerli hammaddelerin üretiminin teşvik edilmesi, yerli hayvan ırkının ıslah edilmesi gerekmektedir. Bunlara ilave olarak, ihracatın arttırılabilmesi için üretilen tarım ürünlerinin dış pazarlara sunulmasında Gıda, Tarım ve Hayvancılık ve Ticaret Bakanlıklarının destek sağlaması ve coğrafi işaretli gıda ürünlerinin sayısının da arttırılması faydalı olacaktır.

Kaynakça

- AY, A ve YAPAR, S. (2005) Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 39-56.
- AYDIN, B. (2009) *Tarımsal Dış Ticarete Değişim*, TMMOB Ziraat Mühendisler Odası Yayını, Ankara: Özdoğan Matbaa.

- AYDIN, M.M. ve AYDIN, B. (2018) Gıda Rejimi Çerçevesinde Türkiye'nin Tarımsal Dış Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme, *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 2(1), 111-130.
- EKER, B. (2005) "Tarım-Sanayi Etkileşimleri", *Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi*, 1. Cilt, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını.
- ERDOĞDU, İ. H. ve İLKDOĞAN, U. (2004) "Türkiye Karma Yem Sanayi", *Dünya Gıda Günü Tarladan Sofraya Gıda Güvenliği Sempozyumu*, TMMOB ZMO-GMO, 15-16 Ekim, Ankara.
- İTKİP. (2016) *Hazırgiyim ve Konfeksiyon Sektörü İhracat Performans Değerlendirmesi*, İTKİP Genel Sekreterliği, Hazırgiyim ve Konfeksiyon Arge Şubesi.
- ORTA ANADOLU İHRACATÇI BİRLİKLERİ (2010) *Hububat Sektörü Raporu*, Orta Anadolu İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği, <http://www.hububatbirlik.org>, (Erişim Tarihi: 28/04/2019).
- PAGEV (2017) *Türkiye Kauçuk Sektörü İzleme Raporu 2017*, <https://www.pagev.org>, (Erişim Tarihi: 25/05/2019).
- TMO (2018) *2017 Yılı Hububat Sektör Raporu*, Ankara: TMO Genel Müdürlüğü Yayını.
- TMO (2019) *2018 Hububat Sektör Raporu*, Ankara: TMO Genel Müdürlüğü Yayını.
- Türkiye İhracatçılar Meclisi (2016) *Tarım Raporu 2016*, İstanbul: Küçük Mucizeler Yayıncılık.
- TÜİK (2019) *Standart Uluslararası Ticaret Sınıflamasına (SITC Rev. 3) Göre İhracat ve İthalat Değerleri*, <http://www.tuik.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 29/04/2019).
- YAĞCIOĞLU, M. (2015) *Tarımsal Büyüme ve Dış Ticaret Üzerine Makro Değerlendirmeler*, İzmir Ticaret Borsası Arge Müdürlüğü.